

Bitlis ve Çevresinde Yer Alan Urartu Dönemine Ait Kale ve Kaya Mezarları*

Çağatay YÜCEL¹, Bayram KAÇAR², Bahar ÇERİOĞLU³

Öz: Bitlis, Tarihi İpek Yolu'nun geçtiği önemli bir bölgede bulunuyor ve bu nedenle de tarih öncesi ve Eski Çağ boyunca birçok medeniyetin izlerini taşımaktadır. Bu kadim medeniyetlerden biri de Urartulardır. Bu medeniyet sadece Askeri güçleriyle değil aynı zamanda mimari ve sanat eserleriyle de tanınır. Urartular hâkimiyetlerini sürdürdüğü dönemde, Bitlis ve çevresinde birçok kale ve kaya mezarı inşa etmişlerdir. Bitlis ilindeki Urartu kaleleri, bu medeniyetin güçlü Askeri varlığının bir yansımasıdır. Bu kaleler, genellikle yüksek tepelerin üzerinde konumlandırılmıştır ve doğal savunma imkânlarına sahiptirler. Kalelerdeki yapılar genellikle taş bloklarla inşa edilmiştir ve bazıları oldukça büyük boyutlardadır. Bunlardan en önemlileri Tatvan Kalesi, Adilcevaz Kef Kalesi, Ahlat Kalesi ve Cevizderesi Kalesi'dir. Bitlis ilinin en önemli Urartu kalıntılarında biri, Adilcevaz ilçesinde yer alan Kef Kalesi'dir. Bu kale, Urartu Dönemi'nde yapılmış ve bölgenin yönetim organizasyonunu sağlamaktadır. Kef kalesi ve kalede yer alan saray kompleksinin kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Tatvan Kalesi, Urartuların merkezi yönetiminin yer aldığı Van Gölü havzasının batı sınırını korumak için inşa edilmiştir. Kalıntıları günümüze ulaşamamış, yıkılmış ve tahrip edilmiştir. Kaya mezarları da Urartu mimarisinin önemli örnekleridir. Bu mezarlar, doğal kayaların içine oyulmuş odalar şeklindedir. Mezar odaları genellikle duvarları oyulmuş taş bloklarla çevrili bir çukurun içinde ve birden çok odası bulunur. Bitlis ilinde Urartu Dönemi'ne ait en önemli kaya mezarı, Tatvan kaya mezarıdır. Tatvan kaya mezarı, diğer Urartu kaya mezarları gibi kral soyundan gelen yönetici ve ailesi için yapılmıştır. Halk için genelde büyük taşların altına yerleştirilmiş, urnelere konulmuş veya toprağa gömülmüş basit gömme mezarlar yapılmaktaydı.

Anahtar Sözcükler: Urartu, Tatvan Kalesi, Kef Kalesi, Ahlat kalesi, Kaya mezarı

Castles And Rock Tombs Belonging to The Urartian Period Located In Bitlis And Its Surroundings

Abstract: Bitlis is located in an important region where the historical Silk Road passed through, and therefore it carries the traces of many civilizations throughout prehistoric and historical periods. One of these ancient civilizations is the Urartians. This civilization is known not only for their military power but also for their architectural and artistic works. During their reign, the Urartians constructed many castles and rock tombs in Bitlis and its surroundings. The Urartian castles in Bitlis province are a reflection of the strong military presence of this civilization. These castles are usually located on high hills and have natural defense capabilities. The structures in the castles are generally built with stone blocks, and some of them are quite large. The most important ones among them are Tatvan Castle, Adilcevaz Kef Castle, Ahlat Castle, and Cevizderesi Castle. One of the most significant Urartian remains in Bitlis province is Kef Castle, located in Adilcevaz district. This castle was built during the Urartian period and provided the region's administrative organization. Only the remains of Kef Castle and the palace complex inside the castle have survived until today. Tatvan Castle was built to protect the western border of the Van Lake basin, where the central administration of the Urartians was located. Its remains have been destroyed and damaged and have not survived until today. Rock tombs are also an important example of Urartian architecture. These tombs are usually rooms carved into natural rocks. The tomb rooms are generally inside a pit surrounded by stone blocks carved into walls and have multiple chambers. The most important Urartian rock tomb in Bitlis province is the Tatvan the rock tomb. Tatvan rock tomb, like other Urartian rock tombs, was made only for the rulers and their families who came from the royal lineage in the castle. Simple burial tombs were usually made for ordinary people, which were placed under large stones, put in urns, or buried under the ground.

* Bu çalışma 3-5 Mayıs 2023 tarihleri arasında "Cumhuriyetin 100. Yılında Uluslararası Tarih, Kültür, Dil ve Sanat Bağlamında Bitlis Sempozyumu"nda sözlü bildirim olarak sunulmuştur.

Geliş Tarihi: 09.08.2023 Kabul Tarihi: 21.08.2023 Makale Türü: Araştırma Makalesi

¹ Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, E-Mail: cagnar21@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-7997-7505

² Doktorant, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-Mail: bkacar1986@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-1586-9967

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-Mail: bhrcrglu@gmail.com, Orcid No: 0009-0001-8142-9591

Keywords: Urartu, Tatvan Castle, Kef Castle, Ahlat Castle, Rock Tomb

Giriş

Eski çağlardan itibaren ticaret için en çok tercih edilen rotalardan biri olan Bitlis, bunu Güneydoğu Toroslardan geçen yol üzerinde bulunmasına Mezopotamya, Doğu Anadolu platoları ve İran ve Kafkasya coğrafyasıyla buluşturan noktada yer almasına borçludur (Kuş, 2020: 410). Bitlis ve çevresinin Tunç Çağı öncesiyle ilgili bildiklerimiz sınırlıdır. Bu durumun en önemli sebebi bölgede yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının ve bununla birlikte üzerinde çalışılacak buluntunun az olmasıdır. Bitlis il sınırları içinde yer alan Süphan ve Nemrut dağlarındaki obsidyenler, bölgenin tarihinin dolaylı olarak Neolitik Dönem'e kadar uzandığını işaret etmektedir. Süphan ve Nemrut dağlarından sağlanan obsidyenler, bölgedeki yerleşimlerde kazıyıcı, keski ve bıçak gibi çeşitli şekillerde kullanılmıştır (Kuş, 2020: 410).

Araştırmalar sonucunda Neolitik Dönem'de ticaret yolunun Van Gölü'nün doğu yakasından güneye (Tilkitepe) ve Diyarbakır il sınırının batısından (Çayönü) geçtiği anlaşılmıştır (Kocaispir-Parlıtı, 2020: 432). Bitlis vilayeti Van ile Diyarbakır arasında yer almakta ve o dönemde Van'dan Diyarbakır'a ticaret sadece Bitlis üzerinden yapılmaktadır. Bitlis Neolitik Dönem'den beri ticaret yolu güzergâhında yer aldığı için yerleşim görmüş ve tarihi Neolitik Dönem'e kadar uzanmıştır. Sonraki binyıllardan sonra Van Gölü Havzası'nı merkeze alarak Doğu Anadolu Bölgesi, Savan ve Urmiye gölleri civarındaki yerlerde hâkimiyet kuran Urartular, MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında Bitlis ili ve çevresini de içerisine alarak geniş bir alanda hâkimiyet kurmuştur (Parlıtı- Kocaispir- Öncel, 2021: 25-26; Kocaispir- Parlıtı, 2022: 857, 865-866). (Figür 1)

Figür 1. Bitlis İli Urartu Yerleşim Alanı (Özfirat, 2002: 21)

Ortalama olarak 220.000 km²'lik geniş bir alanda yayılım gösteren Urartu coğrafyası Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve günümüz Ermenistan sınırlarını içermektedir. Bu geniş sınırlar içinde akarsu vadileri veya yüksek dağ sıralarının meydana getirdiği doğal sınırlarla birbirinden ayrılmış havzalar bulunmaktadır (Danışmaz, 2020: 8). “Bu havzalar Karasu Havzası (Erzincan), Yukarı Aras Havzası (Erzurum-Kars), Yukarı Murat Havzası (Muş), Aşağı Murat Havzası (Tunceli, Elazığ, Bingöl), Van Gölü Havzası (Van, Bitlis), Orta Aras Havzası (Ağrı), Urmiye Gölü Havzalarından oluşmaktadır” (Danışmaz, 2020: 28). Bu havzalar içerisinde yüksek ve kesintisiz uzanan sarp dağlar, yerleşimler arasında iletişim kurmayı zorlaştırmış ve bu zor şartlar merkez ve çevre ilişkilerinde eyaletlerin kısmen özerkliğini sağlamıştır (Pınarcık, 2014: 47). Bununla birlikte arkeolojik kanıtlara göz attığımızda bütün bu coğrafya boyunca Urartu Krallığı'nın kurumsallaşmış bir devlet yapılanmasına sahip olduğunu görüyoruz (Caner-Parlıtı-Tosun, 2020: 112-113, 115). Coğrafi ortam ve topoğrafik özelliklerin uygunluğu, Urartu kentlerinin inşa edileceği yer konusunda izlenen devlet politikalarının en önemli unsurlarıdır (Avcı, 2013: 37). Bitlis'in Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan ilçeleri Van Gölü Havzası'nın batı kıyısı şeridinde yer alması, Bitlis yöresini Urartu Krallığı'nın en önemli merkezlerinden biri

yapmaktadır.

1. Bitlis'te Yer Alan Urartu Kaleleri

1.1-Tatvan Kalesi

Tatvan Kalesi, Bitlis'in Van Gölü'ne kıyısı olan ilçelerinden biri olan Tatvan'da, feribot iskelesinin kuzeybatısında bulunmaktadır. "Kale, Van Gölü'nün ilçeye doğru girinti oluşturduğu koyun kuzey tarafındadır (Figür 2). Kale kuzey-güney uzantısında deniz seviyesinden 20-30 m yükseklikte göle doğru uzanan yarımada, kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (Figür 3)" (Özfirat, 2002: 23). Southgate, 1836-1839 yılları arasında ilk kez söz konusu tepenin bir höyük yerleşimi olduğunu kayda geçmiştir (Southgate, 1840). Southgate'ye göre; Tatvan, Kale Tepenin etekleri üzerine oturtulmuş ufak bir yerleşimdir, bu yerleşimde yer alan küçük koy ise bir liman görevi görmektedir. Kale Tepe'nin, yarı küre şekli ve üzerindeki ören yeri veya kalıntıları, çevreye hâkim bir kale hizmeti görmektedir (Southgate, 1840: 237). Kale 1956 yılında ise Ch. Burney tarafından da Urartu dönemine ait savunmalı bir yerleşim olduğu ilk kez belirlenmiştir (Özfirat, 2002: 23).

Bunlara ek olarak, Dr. Aynur Özfirat Kale Tepe'nin bir Urartu yerleşimi olduğunu ifade etmiş ve ayrıca buranın Tatvan'ın ilk kurulduğu yer olduğunu belirtmiştir (Özfirat, 1998).

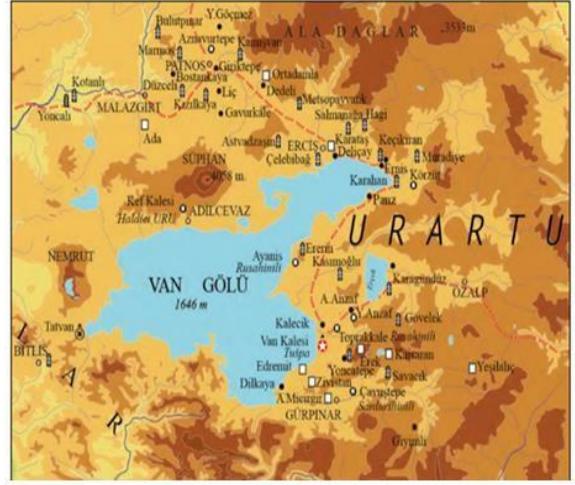
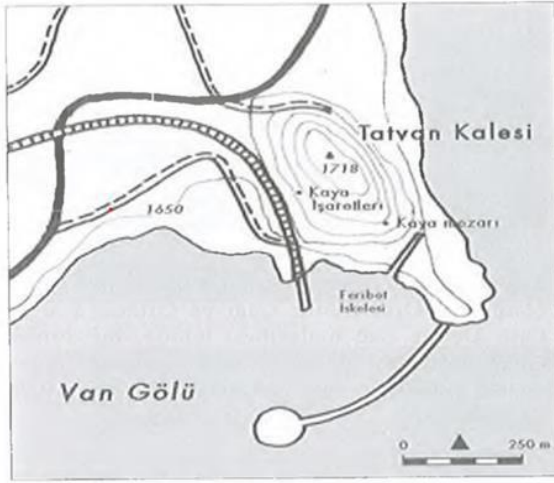

Figür 2. Tatvan Kalesi Genel Görünüm (Danışmaz, 2020: 238)

1997 yılında Tatvan Kalesi'nde başlayan kazılar, İstanbul Teknik Üniversitesi, Bitlis Valiliği ve Tatvan Belediyesi'nin katkılarıyla gerçekleştirildi. Kazıların ilk aşamasında, kale ve çevresindeki surlar, burçlar, su kanalları ve diğer yapılar incelendi. Kazılar sırasında birçok tarihi eser ve arkeolojik bulgu ortaya çıkarıldı. Kazılarda ortaya çıkarılan bulgular arasında, Urartu Dönemi'ne ait çeşitli seramik parçaları, pişmiş toprak kaplar, bronz ve demir aletler, çeşitli süs eşyaları, takılar ve mühürler yer almaktadır. Ayrıca, kale ve çevresindeki alanda yapılan kazılarda, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Bizans Dönemi'ne kadar uzanan tarihi dönemlerden kalma kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır.

Tatvan Kalesi, Urartuların MÖ 9. yüzyılda bölgedeki hâkimiyetlerinin bir göstergesi olarak inşa edilmiştir. Urartular, savunma yapıları, kale, kent, sulama kanalı gibi yatırımlarını Van Gölü'nün doğu ve kuzey kısmında yoğunlaştırmıştır. Bölgenin batısında Urartu Dönemi'ne tarihlenen tek yapının Tatvan Kalesi (Figür 4) olması Urartu'nun batı sınırlarına hâkim olması, sınırlarını koruyabilmesi ve batıya açılmasının yolu Tatvan'dan geçmekte olduğunu ve hâkimiyetlerini bölgede güçlendirmek için bu kalenin inşa edildiğini gösterir (Danışmaz, 2020: 25). Kalıntıları günümüze ulaşmamış olan bu kale, stratejik bir nokta işlevi görmektedir ve çevredeki diğer

kalelerle birlikte bir savunma hattı oluşturmaktadır. Kaledeki duvarlar, çeşitli savunma amaçları için kullanılan kuleler ve burçlarla güçlendirilmiştir. Ayrıca, kalede Urartu Dönemi'ne ait çeşitli mimari özellikler de bulunmaktadır. Yerleşimde, Urartu Dönemi ile ilişkili olarak, çok odalı kaya mezarı, duvar temel yatakları, kaya işaretleri ve moloz hâlde çevrede kyklopi taşlar bulunmaktadır (Ayman, 2013: 282). Urartular, Tatvan Kalesi'ni inşa ederken, doğal kayaları ve taşları kullanarak sağlam bir yapı oluşturmuşlardır. Kalenin yapımında kullanılan kyklopi taşlar, Nemrut ve Süphan dağlarının volkanik kayalarından elde edilmiş olmalıdır (Belli,1982:114-127). Gölde yapılan taşımacılık faaliyetleri önem sağlamaktadır. Örneğin Van ve yakın çevresinde yer alan bazı kalelerin (Tuşba (Belli, 1977: 177-225), Rusahinili (Erzen, 1992: 38), Sardurhinili (Erzen, 1976: 45) vb.) taş ihtiyacı bu faaliyetler çerçevesinde sağlanmıştır. Yapı kullanımında ihtiyaç duyulan hammaddenin diğer bölgelere ulaşımının sağlanması, bölgenin sadece savunmaya yönelik kullanılmadığı aynı zamanda göl ulaşımı ve burada yapılan ticari işler yönünden de bir liman kale olarak kullanıldığını göstermektedir.

Figür 3. Tatvan Kalesi Topografik Planı (Özfırat, 2002: 23) **Figür 4.** Van Gölü Havzası (Danışmaz, 2020: 24)

Figür 5-6. Kef Kalesi (Haldiei URUKUR.) (Danışmaz, 2018: 109, 112)

1.2-Kef Kalesi

Bitlis'in diğer önemli Urartu kalelerinden biri de Kef Kalesi'dir. Kef Kalesi aynı zamanda Urartu kayıtlarında Haldiei URUKUR olarak geçmektedir. MÖ 8. yüzyılda Urartu Krallığı'nın güneybatı sınırlarını savunma amacıyla yapılan bu kale, Urartu Krallığı'nın yıkılışının ardından da stratejik konumunu muhafaza etmiş ve daha sonraki dönemlerde Romalılar tarafından da kullanılmıştır. Kef Kalesi; büyüklüğü, topografik özelliği ve içerisinde barındırdığı yapıların özelliğinden dolayı Urartu bölgesinin önemli bir kalesidir. Bitlis ili sınırları içerisinde yer alan kale, Adilcevaz ilçesine 6 km uzaklıkta kuzey yönünde bulunan ve 550 m rakımlı bir bölgede yer alan

Süphan Dağı'nın oluşturduğu volkanik etkilerle meydana gelen tepe üzerinde bulunmaktadır. Erişimin sadece kuzey yönünden mümkün olduğu kalenin denizden yüksekliği 2270 m'dir (Erdoğan, 2017: 32). Kef Kalesi, dönemin önde gelen bir ekonomi ve idare merkezi olmakla birlikte, Van Gölü'nün güneyi ve batısıyla İran'ın kuzeybatısındaki bölge arasındaki ulaşımı sağlamak için inşa edilmiştir (Belli, 1982: 186). Kale, II. Rusa'nın krallığı döneminde Urartuların baş tanrısı Haldi'nin emriyle yapılmış ve bu durum saray içerisinde bulunan kabartmalı bazalt taş bloklarının üst kısmında bulunan çivi yazısında ifade edilmiştir. Ticaret için çok önem arz eden yolların birleştiği noktada bulunan kale, güneyden gelen, kuzeye ve kuzeydoğuya yönelen bir konumda bulunmaktadır (Bilgiç- Ögün, 1964b: 64).

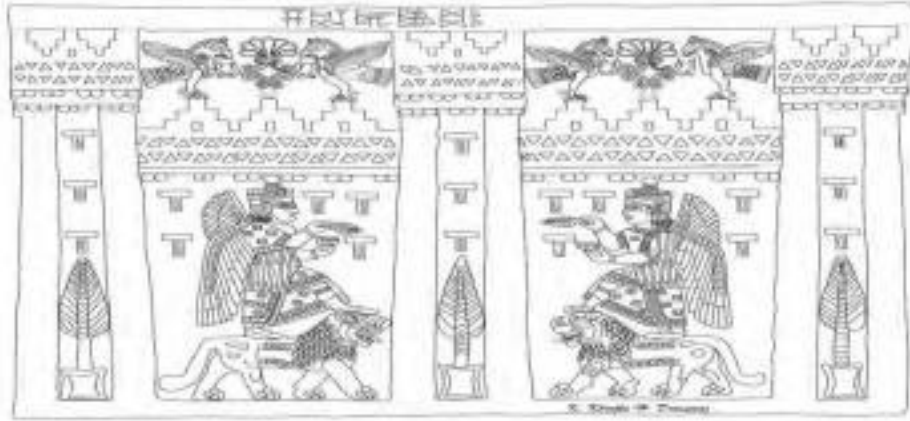
Kalede yerleşimin en yüksek bölümünü oluşturan kuzey kesiminde yer alan yaklaşık 3 hektarlık bir alana sahiptir. Alt yerleşim, kalenin güney tarafında yer alır. Aşağı şehri çevreleyen surların çoğu bugün görülebilmektedir. Yaklaşık 2 km uzunluğundaki surların doğu kısmının güney yarısından itibaren güneye ve kısmen batıya doğru düz bir çizgi izlemedikleri görülmüştür. Surlar dikkate alındığında yerleşim en az 16 hektarlık bir alandan oluşmaktadır (Danışmaz, 2020:112).

Kef Kalesi'ndeki kazılar, B. Ögün ve E. Bilgiç tarafından 1964 ve 1972 yılları arasında yapılmıştır. Yapılan çalışmalar kalenin kuzey kısmında yer alan saray yapısında yürütülmüştür (Bilgiç-Ögün, 1965: 1-20). Kef Kalesi'nde ortaya çıkarılan Urartu sarayı, kalenin topografik özelliklerine göre kademeli olarak inşa edilmiş ve sarp bir tepe üzerine kurulmuştur (Erdoğan, 2017: 35). Günümüzde sarayın inşa edildiği yerde topraktan bir tepe meydana gelmiştir. Kuzeybatı tarafında en yüksek noktasına ulaşan saray, doğu-batı aksı doğrultusunda yaklaşık 2.8 hektarlık bir alan üzerine kurulmuş olup, sarayın bulunduğu tepe doğudan batıya doğru yükselmektedir (Bilgiç-Ögün, 1964: 66; Ayman, 2013:173). Sarayın batı tarafında ana kayanın daralması ve bittiği yerde bir boğazın oluşmasıyla birlikte bu boğaz ile en batıda bulunan kayalık bir tepe ile bağlantı oluşturmaktadır (Bilgiç-Ögün, 1965: 2). İki sıra sur duvarı, boğaz üzerinde çok net şekilde görülebilmektedir. Duvarlar kayalık tepeyi çevrelemektedir (Ayman, 2013:173). Saray alanı, batıdan doğuya doğru alçalan 3 teras üzerinde, kayalığın en yüksek noktası olan sitadelde bulunmaktadır (Danışmaz, 2020: 113). 140 odası olduğu düşünülen ve 30 odanın ortaya çıkarıldığı sarayın, tabanındaki seviye farklılığı sebebiyle güneyde dört, bazı yerlerde ise iki veya üç katlı olabileceği ifade edilmiştir (Ögün, 1982: 217; Erdoğan, 2017: 35). Saray yapısı içerisinde "Yukarı Salon" ve "Aşağı Salon" olarak adlandırılan iki bölüm belirlenmiştir (Çizmeli Ögün, 2012: 288). Bu salonların çevresinde odalar ve koridorlar yer almaktadır. Duvarların fresklerle kaplı olduğu -diğer Urartu saraylarında olduğu gibi- aşağı salonda yapılan kazılarda bulunan mavi, kırmızı, sarı ve beyaz renkli fresk buluntuları ile görülmektedir.

Saray yapısının çevresinde arkeolojik kazılar sonucunda 9 adet rölyefli blok tespit edilmiş ve günümüze kadar korunabilmiştir (Erdoğan, 2017: 36). Saray yapısının depolama odaları güney bölümünde bulunmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında üç farklı depolama odasında toplam 170 pitos ele geçmiş, bunların üzerinde ölçek ve çivi yazıları mevcuttur. Urartular krali kentlerinde bu tip depolama kaplarında çivi yazısı ve ölçek uygulamalarını kullanmaktaydı (Danışmaz, 2020:113).

Sarayın birkaç odasında bazı kabartmalı blok ve parçaların üst kattan düştüğü anlaşılmaktadır. Birbirinin aynı olan sahneler blokların 4 yüzüne de işlenmiştir. Kabartmalarda iki ana sahne görülmektedir. Her ikisi de birbirinin yansıması şeklindedir. Sahnede kanatlı tanrı bir aslan üzerinde yer almaktadır. Aslanın ağzı açık şekilde tasvir edilmiştir. Tanrı bir ayağı aslanın başı üzerinde diğer ayağı ise aslanın sırtında ayakta durur vaziyette gösterilmiştir. Sağ elinde kozalak, sol elinde ise bir kap tutmaktadır. Enseye doğru uzanan kıvrıkcık saçları, başlıklarının alt tarafından görülmektedir. Kule panelleri sahnenin yan taraflarında bulunmaktadır. Panellerin üst kısımda kör T şeklinde pencereler bulunmakta, içerisinde ise stilize ağaç tasvir edilmiştir. Ağızlarında tavşan olan karşılıklı iki kartal üst kısımdaki sahnede kale burçlarının üzerinde betimlenmiştir. Çivi yazısı sahnenin en üst kısmında yer almakta ve şöyledir: (Figür 7.)

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştı oğlu Rusa bu aşihuse'yi yaptırdı. Kayalık çoraktı. (Başka) Hiçbir kral asla yaptıramazdı. Tanrı Haldi buyurduğu gibi ben yaptırdım. Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, tanrı Şivini (onu) yok etsin.” (Danışmaz, 2018: 110-111).

Figür 7. Kef Sarayında Bulunan Payeler Üzerindeki Rölyef Çizimi (Danışmaz, 2018: 111)

Bu sahnedeki betimlemeden yola çıkarak Urartu'nun krali merkezlerinden biri olan, Kef Kalesi'ndeki yönetimin belki de ikili bir yönetim (2 prens/yönetici) anlayışını benimsendiğini göstermektedir. Ayrıca depolama alanında yapılan kazılarda odaları birbirine bağlayan açıklıklarda dört figür ortaya çıkarılmıştır. Sağ ellerinde bir kozalak, sol ellerinde bir kap tutarlar. Buna benzer figürler Karmir Blur'da da ortaya çıkarılmıştır (Piotrovskii, 1950). Saray kompleksinde yürütülen çalışmalarda küçük buluntu bakımından zayıf ve üst salonda tek bir buluntu ele geçmemiştir. Daha çok kömürleşmiş kirişler ve odun parçaları bulunmuştur. Sarayın yangınla yok olduğunu, payeleri oluşturan bazalt blokların kararması ve tahrip olması yangının ciddi olduğunu göstermektedir. Saray alanındaki buluntuların azlığı muhtemelen sarayın olası bir saldırıdan önce terk edildiğini göstermektedir.

1.3-Ahlat Eski İç Kale

Ahlat şehri Urartular Dönemi'nde kurulmuştur, Asurluların MÖ 1274 yılında Urartu (Uriadri) ülkesine düzenlediği saldırı sırasında 51 kenti yakıp yıktıklarını ve bunların arasında Ahlat'ın da yer aldığını yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz (Arınç, 2007: 761). Ahlat ve çevresi, Urartu Dönemi'nde Adilcevaz Yöresi'yle birlikte, Ziukuni Ülkesi olarak bilinmektedir (Arınç, 2007: 761). Ahlat, MÖ 9. ile 6. yüzyıllar arasında Urartu hâkimiyetinde olmuştur. Ahlat Kalesi, bu hakimiyet döneminde MÖ 8. yüzyılda Urartu Krallığı tarafından yaptırılmıştır. Tarihi boyunca önemli bir stratejik nokta olan bu kale Urartu Krallığı'nın batı sınırlarını korumak için inşa edilmiştir. Ahlat Kalesi, Urartu mimarisinin tipik özelliklerini taşımaktadır. Oldukça yüksek bir tepe üzerinde yer alan kale, Urartu Dönemi'nden kalan surlarla çevrilidir. Kale duvarları, yaklaşık 8 metre yüksekliğe sahip ve 2-3 metre kalınlığındadır. Kalede, yüksekliği 4-5 metre olan ve birbirine bağlanan kuleler bulunmaktadır. Urartular tarafından yapılan sulama kanalları ve tüneller kalede mevcuttur. Ayrıca, kalede birçok sığınak ve depo odaları olduğu düşünülmektedir (Arınç, 2007: 761).

Ahlat'ta iki kale yapısı bulunmaktadır: Osmanlılar Dönemi'nde inşa edilen Osmanlı Kalesi ile Urartular tarafından inşa edilen Ahlat Eski Kalesi. Urartular, iç kısımda bulunan kaleyi inşa etmiştir. Bölgede arkeolojik çalışmaların yetersiz olmasından dolayı Ahlat'taki varlığı bilinen Urartular ile ilgili çok az veriye sahibiz. Ahlat Kalesi, Urartu Dönemi'nden çok sonraları Selçuklu ve Osmanlı zamanlarında da kullanım görmüştür. Ahlat şehrinin kültürü ve tarihi zenginliğini yansıtmak açısından da önemli bir işlev görmektedir.

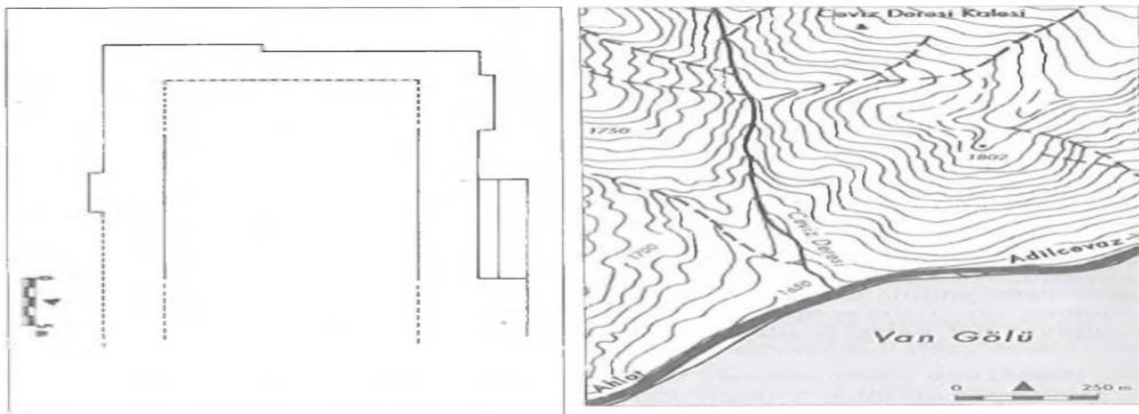
Figür 8-9. Ahlat Eski İç Kalesi

(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/kulturenvanteri/ahlat-esk-c-kales>(Erişim tarihi: 09.08.2023)

1.4-Cevizderesi Kalesi

Kale, Cevizderesi Vadisi'nde, Ahlat-Adilcevaz karayolunun kuzeye doğru yaklaşık 1 km içerisinde. Kalenin konumu dereye dik bir yamaçla inen alçak bir tepe üzerindedir. Uzunluğu 30.00 m genişliği ise 18.30 m'dir (Özfırat, 2002: 21). Dikdörtgen bir plan gösteren bu kale 1995-1999 yılları arasında Dr. Aynur Özfırat tarafından yapılan yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir. Kale, büyük taş bloklardan yapılmıştır. Kalede teraslar halinde inşa edilmiş ve bazı yerlerde yüksekliği 1.00 m bulan ve üçtaş sırası görülebilen duvarlardan oluşmaktadır. Duvarların kalınlığı her yönden yaklaşık 3.00 m'dir. Duvarda üç destek çıkıntısı bulunmakta ve bunlar düzenli aralıklara sahip değildir. Güney tarafı vadiye bakmaktadır ve burası oldukça diktir, ayrıca doğu yönündeki duvar zarar görmüştür. Yapının iç mekânlarına ait belirgin bir iz rastlanılmamıştır. Dikdörtgen planlı kale tipik bir konaklama istasyonu durumundadır (Özfırat, 2002: 22).

Bu türden mimari yapılara "Urartu hâkimiyetinde olan pek çok yerde rastlamak mümkündür, bunlar; Doğu Anadolu'da Çavuştepe yakınındaki Çermik\Norşuntepe Güney Teras yapısı\ Bingöl'deki Zulümtepe ve Bahçecik II yapıları benzerdir. Kuzeybatı İran'dan bazı benzer yapılar mevcuttur" (Özfırat, 2002: 22). Burada çok az sayıda seramik buluntuları ele geçmiştir. Bir Urartu kervansarayı olan Cevizderesi, başkent Tuşpa'dan başlayarak gölün batı kıyısı boyunca güneye ve batıya doğru bir hat üzerinde yer almaktadır (Özfırat, 2002: 23).

Figür 10-11. Cevizderesi Kale Planı ve Topografik Planı (Özfırat, 2002: 22)

2. Bitlis'te Yer Alan Urartu Mezarları

Bitlis'te Urartu mezarları ile ilgili yapılan kazılar neticesinde mezarların iki ayrı şekilde olduğu ortaya çıkmıştır: Krallığa ve halka ait olan mezarlar.

Kaya mezarlar, genellikle yüksek kayalık bölgelerde ve kalelerin etrafında yer almaktadır. Bu mezarlar, Urartu hükümdarları ve üst düzey yöneticileri tarafından kullanılmıştır ve özellikle kralların ölümünden sonra yaptırılmıştır. Bitlis Urartu kaya mezarları, tipik olarak doğal kayalıklara oyulmuş veya taş bloklar kullanılarak yapılmıştır. Mezarların bazıları, birkaç odalı ve bir koridora sahip küçük yapılar gibidir. Diğerleri ise, tek bir odadan oluşmaktadır. Mezarların içinde, hükümdarların ve üst düzey yöneticilerin mezar odaları, tapınaklar ve depolama odaları bulunmaktadır. Bitlis Urartu kaya mezarlarının mimarisi, Urartu mezar mimarisinin tipik özelliklerini taşımaktadır. Mezarların dış yüzleri, kaba taş bloklarla kaplıdır ve süslemeler için kabartmalar kullanılmıştır. Ayrıca, mezarların iç kısımları, kabartmalar ve resimlerle süslenmiştir (Çilingiroğlu, 2011: 338).

Halk mezarları ise normal halk için yapılmış mezarlardır. Halk mezarları yapılış biçimine göre değişmektedir. Halk mezarları genelde kaya yarıklarına veya kayalara oyuklar açılarak kovuklara gömülme ya da büyük taşların altına yerleştirilmiş urnelere konulmuş veya toprağa gömülmüş basit gömme mezarlardır (Öğün, 1974: 450). Varlıklı ailelere ait mezarları olduğu anlaşılan mezarlar, bir ailenin tüm fertleri konulduğu gibi tek bir bireyin de konulduğu zengin ölü armağanlarının bulunduğu oda mezarları da bulunmaktadır.

2.1-Tatvan Kaya Mezarı

Tatvan Kalesi'nin güney kısmında yer alan kaya mezarı, batı ve kuzey duvarından ulaşılan iki farklı odadan meydana gelmektedir ve bu odalara ana kapıyla geçilen bir ön oda bulunmaktadır. Mezarın ana kapısının önünde 1 m civarında derinliğe sahip basamaklardan inerek dromos benzeri üzeri açık giriş bulunur ve bu dromos 1.20X1.10 m boyutlarındadır. Mezarın ana kapısının ölçüleri 1.20X0.70 m'dir (Danışmaz, 2018: 280). Kaya mezarın giriş çıkışını sağlayan kapılarının ölçülerine baktığımızda, giriş çıkışı rahatlıkla sağlayacak ölçülerde olup kapıların nasıl kapalı tutulduğuyla ilgili bir buluntu söz konusu değildir. Güney cephede 1.20-1.30 x 0.85-1.10 m ölçülerinde, 0.80 m genişliğinde ve 0.70 m boyutlarında olan salona küçük ve basık bir koridordan geçilmektedir (Özfirat, 2002: 23).

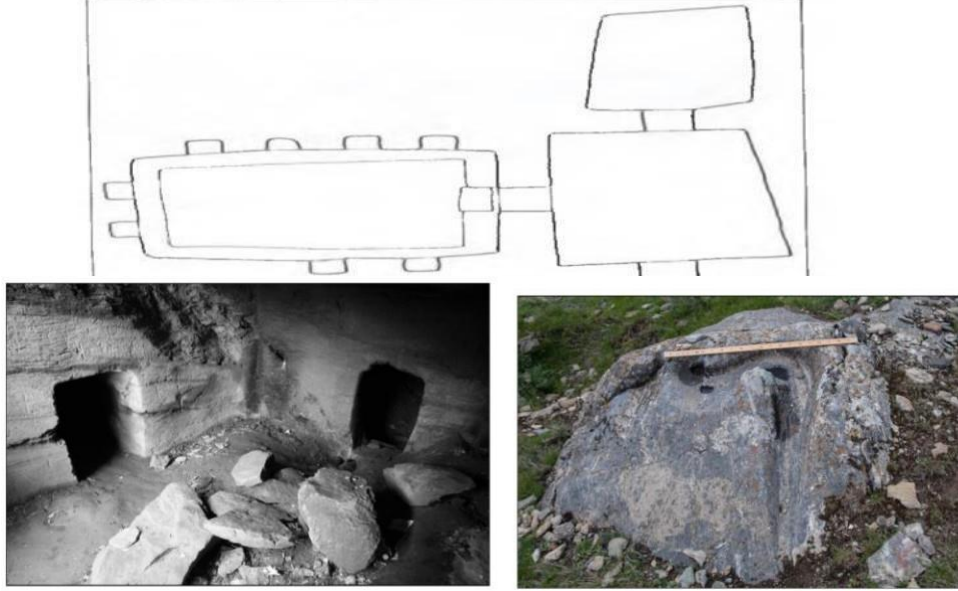
Ana kapıdan girilince karşılaşılan ilk oda 4.00x3.20 m ölçülerine sahiptir. İlk odanın batı duvarın ortalarında dikdörtgen bir kapı bulunmaktadır ve bu kapı 1.05x0.80 m ölçülerinde, 0.65 m derinliğindedir, buradan ana mezar odasına 0.10 m yükseklikteki iki basamakla geçiş sağlanmaktadır. Bu oda dikdörtgen bir plana sahiptir ve ölçüleri 5.50x3.25 m'dir. Odanın güney ve batı duvarlarında ikişer adet kemerli, kuzey duvarında ise 4 adet niş mevcuttur. Yerden 1.00 m yükseklikteki bu nişlerin genişliği 0.45-0.52 m yüksekliği 0.56-0.61 m'dir. Derinlikleri 0.40 m'dir. Bu tür nişler hem tapınım hem de ölü koymak için yapılmıştır (Çevik, 1997: 425). 35-45x50 cm ölçülerinde olan seki, odanın tabanında yan duvarlar boyunca uzanmaktadır (Özfirat, 2002: 24). Yukarı Murat Havzası'nda bulunan Atabindi, Hasanova ve Çelikli mezarlarında da buna benzer sekiler bulunmaktadır. Ana mezar odasının tavanı düzdür (Özfirat, 2002: 24). İlk odanın kuzey duvarından bir kapıyla küçük bir odaya geçilir, 0.65x0.65x1.05 ölçülerinde bir kapı ve 0.20 m yükseklikte bir basamakla ikinci odaya inmektedir. Zemin atık dolu olduğundan bu odanın yüksekliği 2.00 m olduğu tahmin edilmektedir. Kabaca yapılmış bu odanın seki, niş gibi herhangi bir öğesi yoktur. Oda ortalama olarak dikdörtgen bir plana sahiptir (Özfirat, 2002: 24). Van Kalesi'nin Neft Kuyu, İç Kale ve Doğu Odaları, anıt mezarların depo odalarını andırmaktadır. Zamanla dolan ana mezardaki fazla eşyalar buraya yerleştirilmiş olmalıdır (**Figür 12**). Mezar tamamen yağmalandığı için mezar buluntusu ele geçmemiştir. Mimari öğelerden, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına ait olabileceğini Dr. Özfirat söylemektedir (Özfirat, 2002: 24). Bu kaya mezarı, Tatvan Kalesi'ndeki üst düzey yöneticilerine ve onların soyundan gelenler için yapılmış olup aynı

zamanda burada ölü gömme ritüellerinin de yapıldığını ve konut mimarisine benzer bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz.

Figür 12. Tatvan Birçok Odadan Oluşan Kaya Mezarı Planı (Özırat, 2002: 23)

İki odalı kaya mezarı dışında Tatvan'da Urartu Dönemi'ne ait en önemli mimari unsur kaya işaretlerinden oluşmaktadır. Bu işaretler kayalığın doğu yamaçlarında görülmektedir. İçinde

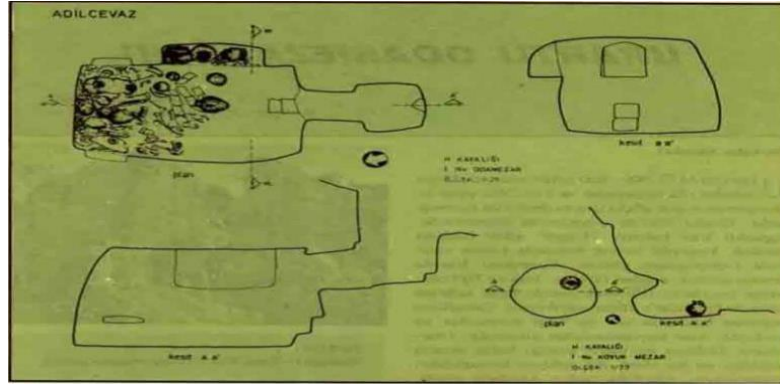

bulduğumuz dönemde tanımlanabilen üç adet kaya işareti vardır. Yaklaşık 1.5 m ölçüsünde olan işaret orak şeklindedir. 4-5 m ölçüsündeki yay şeklindeki ikinci işaret bu işaretin yanında bulunmaktadır. 3 m uzunluğundaki kanal şekli ise son işarettir (Danışmaz, 2018: 280). Orak, yay ve kanal şeklindeki işaretler kalede yaşayanların çiftçilik yaptıklarını ve bunun sembolü olarak kayalara bu işaretleri oydukları düşünülebilir. (Figür 14.) Figür 13. Tatvan Kaya Mezarı (Danışmaz, 2018: 281) Figür 14. Kaya İşareti (Danışmaz, 2018: 281)

2.2-Adilcevaz Urartu Halk Mezarları

Bitlis'in Adilcevaz ilçesinde yer alan Durakbur Mahallesi'nin doğusunda tespit edilen Urartu halk mezarlığı, 1971 yılında tespit edilmiş ve 1972 yılında Baki Ögün ve Emin Bilgiç tarafından kazı çalışmalarına başlanılmıştır. Bu büyük halk mezarlığında mezarlar, kısa aralıklarla gruplar halinde yan yana ve sırt sırta duran, büyük gözenekli kayalıklarının üstüne ve altına yerleştirilmiştir. Burada mezarlar doğudan batıya doğru bazen doğal taş oyukları genişletilerek bazen de doğrudan kayaya oyularak oluşturulmuştur (Bilgiç-Ögün, 1972: 32). Bu mezarların derinliği 8-10 cm'den 70-80 cm ölçüleri arasında değişmektedir; boyutları da 30-40 x 60-120 cm'dir. Genellikle yüzeye çok yakın olan bu mezarlar tahrip olduğundan ve birinin içinde kırmızı astarlı bir oinochoe, diğerinin içinde ise ikiye bölünmüş bronz bir kemer bulunmuştur. Bu mezarların bazılarında kemikler de bulunmuştur. Adilcevaz'da kayaya gömülü mezarların yanı sıra bu kayaların altına oyulmuş oda mezarlara da rastlanmıştır (Bilgiç-Ögün, 1972: 32).

Bu oda mezarları buluntu açısından zengin olup, bölge halkı tarafından tahrip edilmiştir. Oda mezarlar, düzensiz dikdörtgen planlı ve dromos benzeri bir girişi vardır. Yukarıdan aşağıya doğru kayaya dikey olarak, 65-90 cm x 1-1.5 m ölçülerinde kabaca dikdörtgen formda olan dromos kayalığın yamacına yapılmıştır. Bu girişten, kayalık yamacın yüksek kısmının altından açılan bir kapı ile mezara girilmektedir. Bu oda, kapıdan girdikten sonra arkaya, sağa, sola ve aşağıya doğru kazılarak oluşturulmuştur. Mezar odasının zemini dromostan 1 m kadar derinliktedir. Buraya iki basamakla inilmektedir. Odanın uzunluğu 2.30-2.60 m genişliği 1.50-1.70 m yüksekliği 1.70 m'dir. Bazı mezarların tavanı düz, ancak çoğunun tavanı yayvan bir tonoz veya beşik kemer biçimindedir. Bu mezar odalarının yan ve arka duvarlarında nişler bulunmaktadır (Bilgiç- Ögün, 1972: 33). Yeraltına yapılan bu tip mezarlarda güvenlik nedeniyle oda kapısının sıkıca taşlarla kapatıldığı bilinmektedir (Çevik, 2000: 9-10). Bu mezarlar, genel olarak kaya mezar mimarisine benzemektedir.

Figür 15. Adilceviz Yeraltı Oyma ve Kovuk Mezar Planı ve Yanal Kesiti (Deniz, 1980: 18)

Adilceviz H kayalığındaki 1 nolu mezar, yağmalanmamış olarak ele geçmiştir. “Mezar buluntuların çoğu mezarın arkasına süpürülmüş, diğer kalan buluntularda nişlerin içinde ele geçmiştir. Niş içerisinde üç adet urne bulunmuştur (Figür 16). Urnelerden birinin omzu delikli ve üçünde de yanmış kemik artıkları vardır. Birinin 17 yaşlarında bir çocuğa ait olduğu anlaşılmaktadır. Bir urnenin içinde iki tunç bilezik, niş içinde kâse, çanak ve kandil bulunmaktadır. Mezarda, pişmiş topraktan altı "oinoche", yedi urne, yedi kandil, dört çanak-çömlek, bronzdan iki tabak, dört bilezik, iki kemer, altın fibula, beş gümüş süs iğnesi, demir bıçak, iki taş amulet, incik boncuklar ve bir ahşap masa ile yedi mobilya parçası bulunmuştur. Bulunan fibula MÖ 7. yy'a tarihlenmektedir” (Çevik, 2000: 76-77).

Çevik, “Adilceviz mezarında; pişmiş topraktan yedi adet kandili, sayısal olarak mezardaki yedi urneye karşılık geldiğini ve bu kuralın Lich mezarlarında da görüldüğünü, Lich II ve III'te her cesedin yanında bir kandil olduğunu fakat kandillerin armağan olma yanında aydınlatma amacıyla da kullanıldığını” belirtmiştir. Çevik, kandil sayısının bu denli baskın olmasının ölü kültü ve geleneğine de bağlı olduğuna değinmiştir (Çevik, 2000: 80). Ele geçen ölü armağanların bazıları yağmalanmaya karşı özellikle kırılıp bükülmüşlerdir (Çevik, 2000: 80).

Figür 16. Adilcevaz Oda Mezarı Niş İçindeki Urneler (Deniz, 1980: 19) **Figür 17.** Adilcevaz Mezarlığı İskelet Kalıntıları ve Urneli Gömüler (Deniz, 1980: 20)

Bölgedeki ölü gömme adetlerine baktığımızda Bilgiç-Öğün, “burada yaşayan Urartu halkının ölülerini urneli ve belki urnesiz yakma suretiyle gömdükleri gibi, ceset olarak da gömdüklerine” değinmiştir (Bilgiç-Öğün, 1972: 33). Bu mezarlarda bulunan kemikleri inceleyen Deniz, bazılarının tamamen yakıldıktan sonra çömleklere konulduğunu, bazılarının kısmen yakıldığını, bazılarının da yakılmadan gömüldüğünü belirtmiştir (Deniz, 1980: 111).

Zamanla dolan mezarda yer sorununu çözmek, mezarda yer açmak amacıyla eski gömülenlerin eşyalarıyla birlikte arka tarafa ya da bir çukur/kuyuya toplanmaları birçok kültürde yaygınca bilinen bir uygulamadır (Çevik, 2000: 49).

Urne benzeri bir ölü gömme geleneğinin uygulandığı bir diğer uygulama olan küp mezarlar, çok az buluntu vermesiyle Urartu ölü gömme geleneğinin en küçük bölümünü oluşturur. Bu bölgede küp mezar örneğini Harmantepe Mezarlığı’nda görmekteyiz. Yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan 15 küp örneğin hiçbirinde iskelet kalıntısı bulunmamış ve bazılarında cesetlerin yanmış külleri olduğunu belirtmiştir (Bilgiç-Öğün, 1974: 31). Bu pitoslarda ilginç bir şekilde urnelerde olduğu gibi delikler olduğu belirtilmiş ve içlerinde küller dışında hiçbir şey ele geçmemiştir. Tamamı ikinci kullanımlarında olan pitosların boyutları 0.50-1.00 m arasında değişmektedir (Çevik, 2000: 20-21). Bugüne dek bu türden küp mezarlar, Harmantepe’de, Van Kalesi Höyüğü’nde ve Suçatı’nda raslantı sonucu bulunmuştur (Bilgiç-Öğün, 1974: 31).

Adilcevaz’da farklı mezar çeşitlerinin bulunması ve ele geçen bulgularla Urartuların ölü gömme geleneklerini, ölü armağanlarını, inanç sistemini ve mezar mimarisinin işlevi hakkında aydınlatıcı bilgiler verdiğini söyleyebiliriz.

Sonuç ve Değerlendirme

Urartular, MÖ 9. ve 6. yüzyılları arasında Van Gölü civarında hâkimiyet kurmuştur. Urartuların beylik/aşiret döneminde, Asurların MÖ 1274 yılında Uruatri ülkesine düzenledikleri seferde 51 kenti tahrip ettiği kentlerden, Ahlat ve Tatvan’ın da olduğu yazıtlarda geçmektedir. Urartular Van gölü havzasının, batı sınırlarına hâkim olabilmek için Bitlis ilinin coğrafi özelliğinin getirmiş olduğu doğal savunma avantajıyla birlikte beylikler döneminden krallık döneminin sonuna kadar bölgede varlığını koruyup sürdürmüş ve krallık döneminde birden çok savunma yapıları inşa etmiştir. Bitlis’teki Urartu kaleleri, Urartu Krallığı’nın savunma amaçlı inşa edildiği yapılar olarak öne çıkmaktadır. Bu kaleler, doğal kayaların üzerine yapılmış olan yapılar ve güçlü savunma sistemleri ile dönemin askeri ve stratejik düşüncelerini aynı zamanda yansıtmaktadır.

Tatvan kalesi ile hem batı sınırını koruyup ve batıya açılması yönünde hem de liman kalesi olması yönünden Urartu için önemli aşiret merkezli yönetimlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Kef kalesinin krali merkezlerden biri olması, ele geçen kabartmadan Kef kalesinin ikili bir prens yönetimiyle yönetildiği sonucunu çıkarmak olasıdır ve aynı zamanda Urartuların önemli kentlerinden biridir. Kısaca Bitlis ilinde kral II. Rusa, yaptığı Tatvan, Kef,

Ahlat ve Cevizderesi kalesi gibi savunma yapılarıyla batı, kuzeybatı ve güneybatı yönünden gelecek tehlikelere karşı sınırları koruma altına almıştır diyebiliriz. Sadece kale yapıları ile kalmayıp kent, sulama kanalı ve tünelleri, kaya mezarı ve yer altı oyma mezarlar gibi yapılar da inşa etmişlerdir.

Bitlis'te Urartu kaya mezarları, dik yamaçlarda oluşturulan ve kayaların oyularak oluşturulduğu, çok sayıda mezarın bulunduğu yerlerdir. Bu mezarlar, genelde Kral ve halk mezarlarıdır. Kaya mezarları genelde kral ve soyundan gelenler için yapılmaktadır. Bitlis ilinde de bir örneği bulunan Tatvan kaya mezarı, Tatvan kalesinin üst düzey yöneticileri ve ailesi için yapılmış çok odalı bir kaya mezarıdır. Bu yöntem aynı biçimde kalelerde kullanılan savunma yapılı kireçtaşı taş bloklarının işlenmesi ile benzerdir (Kaçmaz Levent, 2022: 83). Kaya mezarının tahribata uğramasından ve buluntunun olmasından kaynaklı mimari öğeler dikkate alınarak, ana mezar odasında nişlere ve sekilere ölülerin, armağanların bırakıldığı düşünülebilir. Büyük bir ön odanın (dromos) olması ve ikinci odada herhangi bir mimari öğeye rastlanılmamasından dolayı alanın depo odası olarak kullanıldığı tahmin edilmiştir. Dolayısıyla Urartular Dönemi'nde burada kesintisiz bir şekilde ölülerin gömüldüğünü, tapınım görüldüğü ve sunuların yapıldığı devamlılığı olan bir mezar yapısı olması muhtemeldir. Adilcevaz Urartu mezarlığında, ölü gömme ve mezar çeşitliğinin birden fazla olduğu görülmektedir: yeraltı oyma mezar, kaya altı ve üstüne gömme, kaya oyukları, küp mezarlar, urneler ve basit gömme mezarlara rastlanılmıştır. Urartu mezar ve ölü gömme geleneklerinin önem teşkil eden örnekleri burada ele geçmiştir. Urartu Dönemi'nin ölü gömme adetlerine ilişkin bilgiler, mezarların mimari yapısı, dekorasyonları, mezarların nasıl kullanıldıklarını ve ölü armağanları hakkında önemli bulgular sunmaktadır. Bu, bölgede yaşayan Urartu halkı dönemin inanç sistemi ve ekonomik yapısı hakkında aynı zamanda fikir yürütmemize olanak sağlamaktadır.

Kaynakça

- Arınç, Kenan (2007). "Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri" *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*.
- Avcı, Can (2013). "Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler". *M.Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, edt. Oğuz Tekin, Mustafa H. Sayar, Erkan Konyar, Ege Yayınları, İstanbul, s. 37-53.
- Ayman, İsmail (2013). *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Belli, Oktay (1977). "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri". *Anadolu Araştırmaları*, 4-5, İstanbul 1976-1977, s.177-225.
- Belli, Oktay (1982). "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi". *Anadolu Araştırmaları*, S.5, s.115-150.
- Bilgiç, Emin, ve Baki Öğün (1964a). "1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. S.132, s.102-105.
- _____ (1964b). "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları" S.8, s.65-92.
- _____ (1965). "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965-Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz" *Anadolu (Anatolia)* S.9, s.1-20.
- _____ (1974). "Adilcevaz Kef Kalesi kazıları 1972". *Türk Arkeoloji Dergisi*. S.30(1), s.31-35.
- Caner, Eyüp. Parlıtı, Umut. ve Tosun, M. (2020). "Arkeolojik Araştırmalarda Kurumsal Devlet Kimliğinin Kent Mimari Silueti Üzerindeki Etkilerine Bir Örnek: Urartu Kale Kentleri". *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, edt. Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 111-136.
- Çevik, Nevzat (1997). "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne ilişkin Mimari Elemanlar". *Türk Arkeoloji Dergisi*. S.51, s. 419-459.
- _____ (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çilingiroğlu, Altan (2011). "Ayanis Kalesi". *Urartu Doğu'da Değişim* edt. K. Köroğlu, E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 338-366.

Çizmeli Ögün, Zeynep (2012). "Adilcevaz Kef Kalesi (1964 - 1974)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi*. EK III.2 Anı, Armağan Serisi. s. 288.

Danışmaz, Harun (2018). *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

_____ (2020). *Urartu Krallığı: Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Deniz, Eşref (1980). "Urartu Oda Mezarları Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar". *Ankara Tıp Bülteni*. C.2, s.103-112.

Erdoğan, Serkan (2017). "Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı". *Türk Arkeoloji Dergisi*. C. 36, S. 62, s. 31-58.

Erzen, Afif (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992.

Erzen, Afif (1976). "Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 23-2, Ankara, s. 45-51.

Kaçmaz Levent, Esra (2022). "The Early Urartian Kings Ishpuini and Minua's Search for a Royal Architectural Idiom as Reflected in the Lower and Upper Anzaf Fortresses". *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 27, s. 81-105.

Kızmaz, İhsan (2014). *Van ve Bitlis Yörelerindeki Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Kocaispir, Ahmet. ve Parlıtı, Umut. (2020). "Kuzey Mezopotamya'dan Orta Asya'ya Uzanan Çok Bileşenli Kültürün İzleri: Halaf Kültürü". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 69, s. 411-440.

Kocaispir, Ahmet. ve Parlıtı, Umut. (2022). "Urartu'nun Kuzeydoğu Anadolu'ya Ulaşımında Yol Ağı Sorunsalı". I. *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Yol)*, 9-11 Mayıs 2022, Erzurum, s. 856-869.

Kuş, Ayşegül (2020). "Southgate'e Göre 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bitlis". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. S.15, s.409-420.

Ögün, Baki (1974). "Urartu Halk Mezarları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi*. Yayın No: 239, s. 445-468.

Özfirat, Aynur (2022). *Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. S.108, s. 21-26.

Parlıtı, Umut. Kocaispir, Ahmet. ve Öncel, Kenan. (2021). "The Magnificent Urartian Fortress on The Southern Slope of Munzur Mountains (Tunceli): Kurmizak". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 27, s. 24-56

Pınarcık, Pınar (2014). "Urartuların Başkentleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33/56, s. 35-54.

Piotrovskii, Boris B. (1950). *Karmir-Blur I, Rezultati Rabot Arheologicheskoy Ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk Armyanskoy SSR i Gosudarstvennogo Ermitaje*, Yerevan: Akademiyi Nauk Armyanskoy SSR.

Southgate, Horatio (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Persia and Mesopotamia*. Vol. I, New York: D. Appleton and Co.